

GUNNAR HALLINGBERG

Tidningslägg och gamla romaner

I marginalen till Birthe Sjöbergs bok *Den historiska romanen som vapen*

När Birthe Sjöberg i våras kom med sin bok *Den historiska romanen som vapen* sköt jag all annan läsning åt sidan och kastade mig nyfiken över hennes nyläsning av *Fribytare på Östersjön*. Den kallades ibland för "pojkboken" i Viktor Rydbergs produktion. Svensklektorer plögade rekommendera den för lärjungar som helst höll sig till sjörövarhistorier och indianböcker. Jag märkte snart att jag glömt det mesta av den invecklade intrigen och måste gå tillbaka till källan och först läsa *om* romanen som var så spännande och hemsk. Tyvärr var jag uppe i 30-årsåldern när jag på förekommen anledning måste läsa den första gången. På ett sätt var det alldeles försent men i ett annat perspektiv ganska lagom. Ty *Fribytare* är en mångbottnad sensationsroman.

Det är också detta som Birthe Sjöberg vill visa. Hon bekräftar med sin läsart att det är en äventyrsroman av 1800-talssnitt med skumma intriger, någon kärlek, brottmål - och till detta en i sådana sammanhang mera ovanlig samtidsstendens. Rydbergs 1600-talsroman om pirater, smugglare och häxförföljelser kan läsas som en bok om religionsförföljelserna i mitten av 1800-talet.

Då kom jag att tänka på varför jag läste *Fribytare* första gången. År 1959 fick jag uppdraget att skriva en bok om Betlehemskyrkan i Göteborg och dess församlings historia som går tillbaka till sent 1850-tal. Boken skrevs med ett allmänt kulturhistoriskt huvudperspektiv med tonvikt på Göteborgsmiljön. Frikyrkan vid Vasagatan, byggd 1881, var i mer än ett halvt sekel stadens största offentliga samlingslokal. Den monumentala kyrkan (som på 1960-talet ersattes

med en ny och mer ändamålsenlig) representerade ett genombrott för folkväckelsens frisinne och kraftfulla satsningar på något annat än den schartauanska högkyrklighet som annars dominerade på västkusten.

När jag gick igenom Göteborgspressen fick jag bekräftat att kretsarna kring *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* livligt engagerade sig i väckelsens fria kyrkosyn. Peter Wieselgren blev domprost samma år som Fribytaren gick som följetong 1857. Senare blev den i hela landet kände missionsprästen Peter Fjellstedt hans medhjälpare. På Handelstidningens redaktion fanns från 1855 och 20 år framåt Viktor Rydberg, som var journalist, kritiker, debattör och följetongsförfattare. När Wieselgren blev förbigången vid biskopstillättningen i Växjö 1860 läste man följande i Handelstidningen (27.9.1860):

Om domprost W. är läsare så är han det så som varje präst *borde* vara det. Levande och verkande i sitt kall med ett brinnande nit... omfattande kyrkans bekännelseskrifter... men utan ofördragsamhet med olika tänkande.

Rydberg som religiös reformator

Samtidigt som jag skrev Betlehemskyrkans historia disputeerade 1960 Torsten Hegerfors vid Göteborgs universitet på avhandlingen *Viktor Rydberg som religiös reformator*. Denne lite äldre svensklektor, som säkert ofta talat kärleksfullt och varmt till sina pojkar på Hvitfeldtska om Fribytarens spännande intrigmaskineri, hade jag lärt känna på det litteraturhistoriska seminariet. Han ville nu ha mig som sin andreopponent (som det skulle vara på den tiden). På så sätt fick jag dubbel anledning att läsa hela 1850-talssviten av Rydbergromaner: *De vandrande djäknarna* (GHT 1856), *Singoalla* (kalendern *Aurora* 1857), *Fribytaren på Östersjön* (samma år) samt *Den siste athenaren* (GHT 1859).

Hegerfors avhandling är främst en monografi över "athenaren" och därmed alltså en föregångare och parallell till Birthe Sjöbergs romanmonografi över "fribytaren". De är varandra olika men också nära i uppfattningen om den unge Rydberg. Även Hegerfors ville visa att dessa 50-talsromaner var skrivna av en ung radikal journalist med sinne för skönlitteratur, samtidigt medveten om den historiska romanens lämplighet som vapen i de dagsaktuella fejderna. Förordet till *Den siste athenaren* har som tema: "Striden för andens frihet är inne." Men det var den faktiskt flera år tidigare. Hösten 1858 avskaffade riksdagen äntligen konventikelplakatet som hindrat yttrandefriheten. Avslutningen på denna period i Rydbergs författarskap blir slagnumret *Bibels lära om Kristus* (1862), en av seklets viktigaste böcker.

Jag lärde mig mycket på min första offentliga akademiska uppgift och gjorde några nya fynd i tidningsläggen. De publicerades i en serie artiklar på Handelstidningens tredjesida 1960. Jag fick ett smickrande brev från Jönköpings borgmästare (!) om att Rydbergsmuséet, som var under uppbyggnad, önskade få kopior på dem och vad jag ev. hade av annan Rydbergiana. Ur arkivdammet drar jag nu fram den jag kallade "Tidningslägg och gamla romaner" (29.12.60).

Anarkistiska drag, och liberala

Som Birthe Sjöberg är jag förtjust i att läsa gamla tidningar och inbilla mig att där hitta nycklar till romaner av viss sort. Det lärde jag mig av Torsten Hegerfors. Det jag nu citerar kan ses som marginalanteckningar vid läsningen av Sjöbergs bok, och samtidigt som kompletteringar på ett område som jag menar att hon förbisett. Hon nämner visserligen läseriet i förbigående; men det var viktigare än så!

När man läser gamla romaner som först stått att läsa som följetonger i tidningen, gör man ibland klokt i att titta på

nyhetsmaterialet också, eller på debattartiklar och ledare. Hegerfors bok är visserligen främst en monografi om *Den siste athenaren* men det är inte något obetydligt utrymme han ägnar sjörövarromanen. Rydberg använde tidningen för att skaka om en del föreställningar på det religiösa, politiska och sociala området, och i liberalismens och frisinnetns anda attackera kyrkans bastioner. Om Viktor Rydbergs radikalitet under 1850/60-talen tvekade aldrig Torsten Hegerfors. "Klart anarkistiskt drag spåras i hans kyrkokamp" - löd rubriken över trespaltaren med förhandsaviseringen i *Handelstidningen* av hans avhandling. "Den liberalt revolutionäre journalisten" sätter Birthe Sjöberg som kapitelrubrik och hänvisar främst till Victor Svanberg och Torsten Hegerfors.

Orsaläsarna - en samtida häxprocess

Om det nu är riktigt, som Hegerfors gör gällande, att *Den siste athenaren* koncipierades redan under Rydbergs sommarvistelser på Käsö 1852 eller 1853 så fanns det ett och annat i nyhetsflödet som nog kunde inspirera. Just då var de s k Orsaläsarna nyheten för dagen, baptister som för sin tro sattes i häkte.

Huvudtemat i *Fribytaren* är förstås piratliv och smuggeri med adelssläkter i centrum och anknytningar till regering och överhet. Det viktiga sidotemat i denna 1600-talsroman har däremot ett folkligare anslag och kretsar kring den fromma gamla kvinnan Ingrid på Trollmossen och hennes dotter Ellen. Av kyrkan anklagas de för trolldom och häxeri vilket leder till fångenskap och en trolig död på bålet. Kyrkans språkrör kyrkoherde Suenonius hör till de värsta prästgestalterna i svensk litteratur.

Den 31 mars 1853 har *Handelstidningen* på sin förstasida en artikel om de nämnda Orsaläsarna. Den sträcker sig över

flera spalter och innehåller en utförlig redogörelse för de åtgärder kyrkan vidtog mot baptisterna-kättarna. Innan någon brytt sig om att sända en präst till Orsa, som kunnat vinna läsarnas förtroende – skriver GHT – tillsatte domkapitlet i Västerås en kommitté för att undersöka saken. Den tillskansade sig exekutiv makt och lät arresteras och på fångkärren bortföra “tvenne oförvitliga samhällsmedlemmar”. En av dem var den starka och trosvissa Näs Anna Persdotter, som två gånger sattes i häktet i Falun på vatten och bröd. Handelstidningen påpekar att denna kommission starkt erinrar om vad som hände i Sverige i slutet av 1600-talet. “Giv oss en dissenterlag!” – utropar tidningen – så att fanatism och intolerans måtte kunna vika för “en sann och levande gudsfruktan”. Birthe Sjöberg ser Ingrid i Trollmossen som den egentliga huvudpersonen i Fribytaren. Det är ett intressant uppslag som ytterligare understryker romanens dubbla mening av ett 1800-tal försatt till 1600-tal.

Vi kan inte veta vad Viktor Rydberg läste sig till om händelserna i Orsa, men 1854 kom det ut en broschyr i ämnet, en slags vitbok. De som regelbundet läste tidningen drog nog sina slutsatser. De bör ha kunnat följa Rydbergs 1600-talskildring med en inlevelse som vi i vår tid kan ha svårt att uppbåda.

Rydberg som baptistpredikant!

Göteborg var redan på 1850-talet känt som de stränga schar-tauanernas metropol, men också som ett växande centrum för folkväckelsen i vad som nu närmast motsvarar Västra Götalandsregionen. Att baptisterna var tacksamma för det stöd de fick i Göteborgspressen kan vi vara säkra på. Deras ledare hade drivits i landsflykt, och en liten församling hade senare bildats i Göteborg, till stor förtret för de kyrkliga myndigheterna i staden. Det ansågs t ex inte lovligt för dem

att ha en enkel skylt på huset i Haga där de hade sin lokal. Men de stod på sig och skylten blev kvar.

År 1868 skrev Viktor Rydberg en svit artiklar om den fria församlingen och den personliga kallelens prästadöme på ett sätt som verkligen var synnerligen välkommet för baptister och andra frikyrkliga församlingar. Han gjorde det så bra att pastorn och föreståndaren för Göteborgs baptistförsamling Th. Truvé i ett brev till S A Hedlund 1872 berättade hur Viktor Rydbergs ord blev predikan:

För några år sedan var där en serie av ledande artiklar angående den Apostoliska kyrkan; dessa vore, enligt vad jag hört, skrivna av Herr V. Rydberg. De voro så i överensstämmelse med baptisternas uppfattning av bibeln, att vi annonserade i Hand. Tidn. om att de skulle offentligen uppläsas på vår sal. Varje baptist kunde instämma i allo uti vad där var skrivet.

Att Viktor Rydberg på detta sätt annonserats som predikant i den lilla baptistlokalen är inte utan sitt intresse, liksom att *Handelstidningen* i kampen för religionsfrihet alltid stod på väckelsens och läsarnas sida (fast inte utan viss kritik också av dessa). Vid sin död 1895 sörjdes skalden uppriktigt av ledande personer i Betlehemskyrkan. En radikal kritisk hållning visavi Svenska kyrkan innebar på samma gång ett kraftigt stöd för en stor folkrörelse. (Därför är det omöjligt att förstå förlagsreklamen på baksidan av Birthe Sjöbergs bok, där det står att "radikalen och revolutionären" Rydberg passar dåligt med bilden av "den kristne ungdomsfostraren". Den moderna ungdomsrörelsen uppstod ju i slutet av 1800-talet just i den frikyrklighet och lågkyrkliga reformrörelse som blev Viktor Rydbergs kanske bästa "resonanslåda". Och var inte baptisterna ännu mer radikala i sin civila olydnad än den unge Rydberg!)

Prästmöte i Göteborg – Den siste athenaren under strecket!

När Viktor Rydberg skulle skriva *Den siste athenaren*, den nya följetong som gick i tidningen under första halvåret 1859, behövde han inte som tidigare göra allt på sin fritid. Han hade avancerat och fick av sin vän och chef S A Hedlund ett halvårs tjänstledighet. Men han hade svårt att koncentrera sig, och när romanen började tryckas "under strecket" med en episod per dag var han ett bra stycke från slutet. Han blev upphunnen av sin historia och fick skriva för livet under ideliga konflikter med konstförvanterna på sätteriet.

På försommaren 1859 samlades Göteborgs stifts präster till lagstadgat prästmöte. Handelstidningen följde förhandlingarna i stora artiklar dag för dag. Biskop Björck hade i sin ämbetsberättelse manat prästerna att som rätta lärare bedöma yttringar av nyväckt andlighet. Det gällde att se upp med lekmannaverksamheten och särskilt alla kringresande kolportörer. En präst berättade stolt hur han kastat ut dem som han mött på sjukhusen och konfiskerat deras traktater. Handelstidningens referent har till detta fogat en fotnot. Som en "fråga av sättaren" plockar han in ett impertinent "med vad rätt, herr Pastor?"

Några dagar efter prästmötet kommer en stort upplagd artikel om den ryktbare Kville-kyrkoherden Holmqvists förlöpfungar. Han framstod för skribenten "såsom en helgjuten bild av en protestantisk påve, vilken det blott fattades makt men icke vilja att lägga över människorna det andliga järn-oket".

Det är väl en tillfällighet att Viktor Rydberg "under strecket" men i samma spalt just är i färd med att långsamt ta livet av biskop Petros i *Den siste athenaren*. Petros är skurken i den boken. Men om det är så att Rydberg i sin pressade arbetssituation denna sommar också fick ta sig an prästmötet, eller i varje fall diskutera det på redaktionen, så har vi av en tillfällighet ett tecken på hur nära det kunde vara mellan

dagens *on dits* och historiens lärdomar när den historiska romanen blir vapen och farlig läsning.

Den siste athenaren kan bakom de grekiska kulisserna läsas som en Göteborgsroman om 1850-talets andliga brytningar, livligt uppmärksammade i den liberala pressen. Den ädle hedningen Krysanteus skulle kunna vara Handelstidningens chefsredaktör S A Hedlund, och det är inte svårt att i den tolerante sekteristen/donatisten Teodoros ("gudagåva") se domprost Wieselgren. Teodoros företräder en Johanneskristendom i sitt hävdande av enkla och fromma villkor och kristendomen som jämlikhetens och broderskapets religion – i motsats till kyrkofurstarnas Petruskristendom.

En hel del spännande äventyr väntar den som söker i tidningsläggen. Jag tackar Birthe Sjöberg för påminnelsen, liksom för en fängslande läsning.

Litteratur:

Birthe Sjöberg, *Den historiska romanen som vapen : Viktor Rydbergs Fribytaren på Östersjön och hans ungdomsjournalistik*. Gidlunds, 2005.

Torsten Hegerfors, *Viktor Rydbergs utveckling till religiös reformator*, Akad. avh., Göteborg 1960.

Gunnar Hallingberg, *Kallelse och funktion : en bok om Betlehems kyrkan i Göteborg*. Göteborg 1961. Särskilt s.9-22 och 91-99.

Gunnar Hallingberg, *Viktor Rydberg – journalist och debattör* (GHT 30.6.1960), *Rydberg, Waldenström och läsarna* (GHT 3.8.1960), *Tidningslägg och gamla romaner* (GHT 29.12.1960).

Gunnar Hallingberg, *Rydbergsforskning*. Sammanfattande recensionsartikel i *Årsbok för kristen humanism* 23(1961)

Victor Svanberg, *Novantiken i den siste athenaren : en genetisk studie*. Uppsala 1928.